

4.1. Організація навчально-виховного процесу. Педагогічна думка

Тенденції розвитку українського шкільництва. Друга половина XVII—XVIII ст. в освітній сфері характеризується насамперед створенням досить розгалуженої мережі початкових навчальних закладів, формуванням системи спеціальної професійної освіти, становленням національної школи вищого типу. В тогочасному українському шкільництві знайшли продовження освітні традиції, вироблені на українських теренах упродовж кількох попередніх століть. Однак специфічна історична та цивілізаційна ситуація, за якої Україна тривалий час перебувала на кордоні між греко-слов'янським світом і латинізованою Європою, наклала на розвиток освіти свій відбиток. Українське шкільництво швидко вбирало в себе педагогічний досвід західноєвропейського суспільства, поєднуючи його з національним, що базувався на глибокій культурній традиції Київської Русі. Протестантські, єзуїтські й уніатські навчальні заклади разом з братськими, церковними православними школами зробили величезний внесок у розвиток народної освіти, просвітництва в Україні XVII—XVIII ст., наблизивши їх до загальноєвропейського рівня.

Підпис до шмуца

Зокрема, система освіти тогочасної Європи, як правило, складалася з двох основних рівнів, організаційно не пов'язаних між собою. Перший становила початкова освіта, якою керувала безпосередньо церква. Найважливішою ланкою цієї системи були школи при кафедральних соборах у центрах єпархій, підпорядковані кафедральним схоластам. Поряд з ними виникають школи при монастирях. Це були безстанові навчальні заклади, у яких навчалися представники майже всіх соціальних станів і груп. Спільною, не залежною від станової приналежності, була й програма навчання. Основне завдання цих шкіл полягало у підготовці вихованців до вступу в духовне звання¹.

Позастановий статус упродовж усього розглядуваного періоду вдавалося зберігати (попри те, що становість була характерною рисою системи освіти як Речі Посполитої, так і Російської імперії, у сфері впливу яких тривалий час перебувала Україна) українському шкільництву як нижчого, так і вищого рівня. Початкова освіта в Україні однаковою мірою була доступна і чоловікам, і жінкам.

¹ Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. — Москва, 1989. — С. 315.

Особливістю шкіл другої половини XVII—XVIII ст. було те, що кожен їх різновид становив тільки один із щаблів освіти. Прослідковується відсутність спадкоємності від одного типу шкіл до іншого. Вони не становили єдиної системи освіти, практично кожен тип існував окремо. У них не було навчальних планів і програм у їх сучасному значенні. Зміст навчальних дисциплін визначався тими книгами і підручниками, які повинні були засвоїти учні у певній послідовності.

Початкові школи засновувались здебільшого за ініціативи місцевого населення. Мережа таких шкіл була досить широкою, оскільки існували вони, як правило, при місцевих церквах. Вчителями в них могли бути священнослужителі місцевої церкви, але переважно ці обов'язки покладалися на дяків. Звідси й їх назви: “дяківські”, “церковно-приходські”. Як правило, утримання вчителів у таких школах брала на себе місцева громада. Колегії — середній тип навчального закладу — існували відокремлено, не були пов'язані з якимось офіційним органом управління. Звідси й певна індивідуальність планів роботи, переліку дисциплін, що викладалися. Однак загальний напрям змісту освіти, методики і методів організації навчального процесу вони запозичували від Києво-Могилянської академії.

Іншою особливістю тодішньої освіти було те, що розвиток школи будь-якого рівня залежав не тільки від держави, як від місцевого архієрея. Він дбав про її матеріальне становище, забезпечення викладачами, переймався вихованням слухачів. Тому кожний навчальний заклад мав багато індивідуального, однак загальна спрямованість змісту освіти, методів підготовки студентів у навчальних закладах України у XVIII ст. залишалася відносно сталою. Зміст навчання в колегіях мав переважно загальноосвітнє

спрямування. Саме в них здобула освіту ціла плеяда національної інтелігенції.

Поза тим XVIII ст. характеризується посиленням централізаторської політики царського уряду і, як наслідок, втраченою Україною залишків автономії. Поглиблювався процес русифікації освіти і суспільного життя. Школи в Україні поступово втрачають свою національну особливість, продовжуючи якоюсь мірою зберігати етнічну самобутність.

Організація навчально-виховного процесу. Мета, якої прагнули досягти у школі, насамперед полягала у вихованні християнина. Саме цим пояснювався і необхідний набір знань, які повинен був отримати кожен учень. Відверто кажучи, знання як такі були на другому плані порівняно з вихованням, якому в першу чергу приділяли увагу в процесі навчання. Всі книги, що використовувалися для навчання, повинні були виконувати виховну функцію. Протягом усього XVII ст. дуже чітко прослідковується саме така функціональна спрямованість навчальної літератури. Йдеться про необхідність оволодіння навичками роботи з нею з метою розумового виховання учнів. Дітей потрібно було навчити не тільки читати, а й правильно розуміти прочитане. Зі стародавніх часів вважалося, що книга повинна містити моральні сентенції. Такі своєрідні книжки, як “Учительні слова”, “Повчання”, “Азбуковники” і т. п., відзначалися прямим “дидактизмом”, прагненням виховати в людині певні якості, врятувати від гріха².

Основним методом навчання у початковій школі було багаторазове читання тексту. “Азбуковники” та “Букварі” продовжували, згідно з традицією, окрім

² Золотухіна С. Т. Розвиток теорії та практики виховуючого навчання в історії вітчизняної педагогічної думки (IX—XIX ст.): Дис. ... д-ра пед. наук. — Харків, 1995. — С. 132.

граматичного розділу, вміщувати ще й навчальні тексти та основи християнського віровчення. “Азбуковники” сприймалися насамперед як книги “душевнокорисного” виховання і лише після цього — як книги для навчання читання. Вони містили правила поведінки, моральні настанови учням, методичні вказівки для вчителів, вибрані з різних книг. Матеріал викладався переважно у віршованій формі.

Вивчивши буквар і оволодівши складами, учні переходили до читання “слов сливаемих”, афоризмів, молитов. Вивчивши Часослов і Псалтир, учень починав практичне знайомство з церковним уставом і виконував певні обов’язки при церкві. Таким чином, використання богослужбових книг (за відсутності Часослова чи Псалтиря використовували інші книги, що були у церкві) для навчання у школах давало той комплекс елементарних знань, які були необхідні християнину для розуміння церковної служби та самостійного читання молитов. Ці книги повністю відповідали завданням початкової освіти.

Щодо вміння писати, то початкова школа не ставила перед собою такого завдання, оскільки це не диктувалося практичною потребою. На відміну від вміння читати, необхідного в усіх сферах життя, вміння писати було необхідне лише тим, хто заробляв цим на хліб: писцям, канцеляристам. На етапі початкового навчання в процесі заучування алфавіту школярі копіювали на дерев’яних табличках (церах) обриси друкованих букв, автоматично оволодіваючи навичками спрощеного письма. На відміну від письма на табличках, оволодіння каліграфічними навичками вважалося якісно вищим етапом навчання, який потребував спеціальних зусиль. У цьому випадку вчилися писати на папері, а вчили цьому у підвищено-елементарних школах при монастирях чи соборах, готую-

*“Часослов”. 1616-1617 рр.
Друкарня Києво-Печерської лаври.*

чи учнів до книгописання. Найчастіше ж умінню каліграфічно писати навчалися у приватних вчителів³.

Мета такої науки полягала у здобутті для себе місця дяка як першої сходинки на шляху до священства. Що стосується організації середньої та вищої освіти, то тут не можна залишити поза увагою феномен українського ученого чернецтва та його внесок у розвиток шкільництва. Насамперед це стосується Києво-Печерської лаври — визначного науково-освітнього центру, навколо якого гуртувалися представники українського духовенства та інтелектуальної еліти. У своїй діяльності вона виходила далеко за межі суто духовної установи. Зокрема, вихідцями з лаврської братії були

³ Очерки истории школы... — С. 277.

засновані Чернігівський, Переяславський та Гойський (Правобережна Україна) колегіуми. Лаврські богослови займалися викладацькою діяльністю у Києво-Могилянській академії (близько 20 осіб, з яких 15 — у першій половині XVIII ст.) та лівобережних православних колегіумах Наддніпрянщини (7—14 осіб)⁴. Біля джерел заснування Чернігівського колегіуму стояв видатний церковний, культурний та громадський діяч, письменник, архієпископ Чернігівський Лазар Баранович. Його зусиллями виникли “Чернігівські атени” — літературний гурток, до якого увійшли відомі тогочасні письменники та проповідники Данило Туптало, Іоанікій Галятовський, Лаврентій Крщонович, Іван Величковський, Іван Орловський та чимало інших. Завдяки Л. Барановичу в місті було засновано друкарню та “латинську школу”. Фундатором Чернігівського колегіуму прийнято вважати вихованця Київського колегіуму постриженця Києво-Печерської лаври Іоанна Максимовича, який у 1697 р. обіймав чернігівську архієпископську кафедру. Його найближчими діяльними помічниками були Антоній Стаховський, Іларіон Лежайський та Герман Кононович.

Педагогічна література. Аналізуючи стан розвитку шкільництва в Україні, не можна оминати увагою питання про педагогічну літературу, або ж, точніше, літературу, за допомогою якої вчили дітей. Умовно в ній можна виділити два типи. Перший — педагогічна література, видана православними братствами для своїх шкіл. Для нас вона цікава тим, що містить значну кількість специфічних термінів для означення різних педагогічних категорій, понять, явищ. У процесі практичної діяльності виникали нові шкільні традиції, які знайшли своє відображення у “Статутах братських шкіл”, підручниках, різних творах шкільних вчителів та викладачів Києво-братсь-

кого колегіуму. Люди науки пишаються своєю наукою й відділяють її від життя суспільства і народу як щось надзвичайно високе, що стоїть над грубою дійсністю. Твори цього періоду служать вірі й церкві для захисту від іновірців. Перевидаючись по кілька разів, вони залишалися в українській школі майже до кінця XVIII ст.

Другий тип педагогічних праць належить до XVIII ст., коли педагогічна думка характеризувалася більшою сформованістю тенденцій єдності виховання та навчання, спричинених ідеями гуманізму та Просвітництва. В цей час з’являється багато перекладної літератури, особливо французької та німецької.

Найвідомішими букварями й азбуковниками, які широко використовувалися в процесі навчання, були “Школьное благочиние”, “Азбуковник наказательный”, “Иной азбуковник полный имущий в себе увещания учения, наказания ученикам от многих книг, множие же от грамматики”, “На нерадиво учащих азбуковник”, буквар львівський із типографії Л. Слезки (1638), буквар “Наука к читанню и разумению письма славенскаго: тутыж о Святой Троице, и о вчеловеченіи Господня” Стефана Зизанія (1596), “Грамматика албо сложеніе письма хотящым ся учити словенскаго языка младолетным отрочатем” (1621), букварі, видані братствами у Києві (1664), Львові (1671) та ін.⁵

Тодішні букварі й азбуковники являли собою зразок невеликої дитячої енциклопедії. Починалися вони зі слов’янського алфавіту (а, б, в, г...), далі

⁴ Кагалмлик С. Р. Культурно-просвітницька діяльність Києво-Печерської лаври в другій половині XVII—XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2000. — С. 178.

⁵ Каневська О. Б. Виховання особистості на засадах морально-християнських цінностей в Україні (XVI — перша половина XVIII ст.): Дис. ... канд. пед. наук. — Київ, 1997. — С. 150.

йшли склади (ба, ва, га і т. д.), окремі слова та словосполучення для читання. У пізніших букварях завдання обов'язково підбиралися так, щоб дати певне уявлення учням про граматичні форми. Далі йшли загальнонавчальні слова, прислів'я. Окрім обов'язкового матеріалу в них містилися шкільні правила, моральні настанови для вчителів та учнів, основи християнської віри. Наприклад, у букварі Симеона Полоцького було вміщено вірш "К юношам, учитися хотящим", статті "Благословение отроков, в училище учитися священным писанием идущим", "Беседы о православной вере: краткие вопросы и ответы, удобнейшего ради познания детям христианским", символ віри, і сповідання віри, кілька статей повчального характеру та головніші щоденні молитви⁶. Викладачі основних понять християнської релігії головну увагу звертали на те, щоб прищепити вихованцям глибоку переконаність у істинності православ'я, навчати їх основам релігійної полеміки. Шкільні азбуки свідчать про те, що в XVII ст. були школи, де викладалися деякі світські предмети (арифметика, граматики). Про обсяг початкової освіти в школах можна зробити висновок на основі букварів. Вони вважалися передумовою (лґствицею) до вивчення Часослова, Псалтиря та інших божественних книг. Вислови та афоризми, які містяться в букварях, відзначаються глибокою моральністю та релігійністю. Таким чином, азбуковники й букварі дають змогу дослідити не лише зміст освіти, шкільну дисципліну, а й певною мірою з'ясувати її обсяги та методи викладання предметів. Азбуковники являли собою збірники статей, призначених для читання учнями, та настанови для викладачів⁷.

З другої половини XVIII ст. на зміст шкільних підручників значно вплинули теоретичні трактати і поетична творчість російських поетів, таких, як А. Кан-

темір, В. Тредіаковський, М. Ломоносов⁸. Їхня теорія східнослов'янського силабічного віршування поступово змінила в українських школах стару латинську теорію версифікації⁹.

В Україні перші спроби використати принципи силабічного віршування, викладені В. Тредіаковським у праці "Новый и краткий способ к сложению российских стихов" (1735 р.), зробив письменник Мануїл Козачинський і професор Харківського колегіуму Стефан Вітинський¹⁰. Їх також використовували під час складання свого курсу поетики, який було прочитано у Харківському колегіумі у 1759—1760 рр., Г. Сковорода.

Із 70-х рр. XVIII ст. для викладання курсу поетики поряд з національним почали використовувати підручник "Правила пиитические", складений професором Московської академії А. Байбаковим¹¹.

Педагогічна думка другої половини XVII ст. Незважаючи на те, що в XVII ст. значно зріс інтерес до освіти й педагогіки, відчувався брак спеціальних педагогічних творів. Як і раніше, погляди на педагогіку були виражені новими

⁶ Очерки истории школы... — С. 167—168.

⁷ Демков М. И. История русской педагогики. — Ч. 1.: Древне-русская педагогика (X—XVII вв.). — Санкт-Петербург, 1899. — С. 308—309.

⁸ Шолом Ф. Я. Просветительские идеи в украинской литературе середины XVIII века // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века. — Москва; Ленинград, 1961. — С. 48.

⁹ Маслюк В. П. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури в Україні. — Київ, 1983. — С. 210.

¹⁰ Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 79.

¹¹ Там само. — С. 81.

списками “Измарагдов”, “Злотоустив”, “Домострою”, але вони не містили принципово нових положень. З власне педагогічних творів на увагу заслуговує праця “О царствии небесном и о воспитании чад”, написана напівустановою і скорописом XVII ст. Вона складалася з трьох розділів, і більшість істориків педагогіки приписують її авторство князю Івану Андрійовичу Хворостіну¹².

Педагогічні твори XVII ст. написані за всіма правилами риторики, з роздумами і доказами, пишномовною вишуканістю (сліди українського бароко), однак релігійний характер виховання залишається незмінним. Зразком творів такого типу й визначною пам’яткою тогочасної педагогічної думки є збірник другої половини XVII ст., надрукований і описаний у XIX ст. професором М. Лавровським у “Памятниках старинного русского воспитания”. Він зберігся в кількох списках, як правило, під назвою “Гражданство и обучение нравов детских” чи “Гражданство обычаев детских”. Рукопис складено у формі запитань-відповідей. Він містить ряд настанов, що стосуються головним чином поведінки на людях, передає погляди на виховання, що існували в побуті. Вважають, що укладання рукопису належить тпіфанію Славинецькому. Зміст твору зводиться до такого: виховання — це “чин наказания детского” і має на меті три завдання: виховання в християнському дусі, навчання вільним наукам, засвоєння “благолепных обычаев”, що автор і називає “гражданством обычаев детских”. За формою та змістом ця збірка близька до “Домострою”. Тільки настанови “Домострою” мають на увазі різні випадки з домашнього побуту, а тут це життя розглядається з точки зору педагога, який розмовляє з дитиною. Автор надає великої ваги ранньому становленню навичок, підкреслює вплив на дитину її товаришів та інших людей, поси-

лаючись при цьому на Дж. Локка: “Ин философ умы отрок юных уподобляет скрижали ненеписанней (tabula rasa) на ней же учитель, что либо хочет написать может: точнее во умех юношеских, что либо хочещи, вообразится или добро или зло, выну пребывает, и пребывает”. Виховання дитини автор ділить на три семиліття і перед кожним періодом зростання і змужніння ставить головні завдання: 1) перше семиліття — вчити правді, чесності; 2) друге семиліття — вчити корисних навичок; 3) третє семиліття — вчити страху божому, вмінню жити і правильно себе поводити у суспільстві.

Все, чому навчено в дитинстві, знадобиться й на старість — підсумовує автор свої роздуми¹³.

Характерною рисою українських педагогів було переконання в тому, що головною метою виховання є формування в дитині людини, яка буде прагнути до знань. І якщо гострота розуму залежить від вроджених якостей дитини, то глибина та обсяг його — від виховання. Через навчання та пізнання людина розширює свій розум. Важливу роль у цьому відіграють природні задатки, які розвиваються й міцніють у процесі навчання. Так, Кирило-Транквіліон Ставровецький, підкреслюючи роль виховання у процесі навчання, порівнював дитину з полем, на якому висіяне зерно не завжди сходить: якщо слово вчителя потрапляє в серце, витоптане ногами “сил противних”, розбещене пияцтвом, підлабузництвом, багатством, то воно не дасть доброго врожаю¹⁴. Характеризуючи процес пізнання людиною навколишньої дійсності, Інокентій Гізель ствер-

¹² Демков М. И. История русской педагогики... — Ч.1. — С. 266.

¹³ Каневська О. Б. Зазн. праця. — С. 129—131.

¹⁴ Очерки истории школы... — С. 283.

джував, що в основі його лежить інтелектуальна діяльність самої людини. Він вважав, що інтелектуальне пізнання потребує від людини зусилля, дії. Великого значення в розумінні розвитку дитини Гізель як педагог надавав розвитку органів чуття, наголошуючи на тому, що процес пізнання ґрунтується на чуттєвому досвіді людини. Нічого немає в інтелекті, стверджував він, чого не було б у почутті¹⁵. Свої погляди на навчання та виховання він виклав у ґрунтовній праці з філософії, психології та теології “Очерки всей философии”, психологічної праці “Мир с Богом человеку” (1669 р.).

Розглядаючи процес інтелектуального пізнання як одну з важливих умов формування особистості, українські педагоги стверджували, що він починається з чуттєвого пізнання, коли, відзначаючи спільні риси в багатьох предметах, людина зосереджує на них увагу, зіставляє, порівнює, знаходячи схоже й не-схоже. На такому початковому етапі розумових операцій визначальну роль відіграє увага, покладена в основу абстрагування, яке визначає спільне для багатьох предметів і створює при цьому певний образ чи почуття (слово)¹⁶.

У вітчизняній педагогічній практиці широко використовували різного роду вправи практичного характеру: копіювання карт, роботи з їх збільшення, самостійне складання карт, диспути, порівняння, протиставлення, аналогії. Як приклад можемо навести цікаву методику проведення лекцій з філософії, яку застосовував Іоасаф Кроковський. Збереглися рукописні підручники з риторики й філософії, розроблені ним як лекційні курси з цих предметів, в яких він викладав матеріал шляхом постановки запитань, заперечень проти положень томізму (вчення Фоми Аквінського) з даного питання і тверджень самого автора лекції. Він широко використовував

приклади, пояснення, аналіз різних думок стосовно того чи іншого питання¹⁷. Ця методика досить чітко перегукується з ідеями, які поширюються в педагогічній практиці твропи під впливом гуманізму та просвітництва. Діалогічна форма навчання в системі “вчитель—учень”, а також часте спілкування з “мужами вченими, набожними, діяльними та красномовними”, на думку Коменського, Локка, Песталоцці, Дістервега, відкривають широкі можливості для успішного розумового розвитку, духовного розкріпачення, є дієвою силою для реорганізації шкільної справи¹⁸. Вчителю рекомендувалося збуджувати самосвідомість учнів, розвивати їх розум з тим, щоб у школі панував дух мислення: запитань і відповідей, пошуків і знахідок¹⁹. Таким чином, навчання повинно бути засноване на спілкуванні, коли вчитель втілює навчальний матеріал у формі діалогу, “мислить у діалогічній формі”, “підносить предмет у вигляді питань”. Саме зразком такого навчання й були братські школи в Україні.

Слід звернути увагу на такий навчальний прийом, як зразок. Він мав й освітнє, й виховне значення. Учням давалися зразки промов на різні випадки життя та відомості про види літературних творів (епопею, комедію, трагедію, елегію, сатиру). Їм давали змогу проявити себе спочатку за даним зразком, а потім творчо. Широко використовували також взаємонавчання, коли учень ставив запитання товаришу грецькою

¹⁵ Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X — початок XX ст.): Нариси. — Київ, 1991. — С. 110.

¹⁶ Очерки истории школы... — С. 283.

¹⁷ Розвиток народної освіти... — С. 112.

¹⁸ Золотухіна С. Т. Зазн. праця. — С. 66.

¹⁹ Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. — Москва, 1963. — С. 182.

мовою, а останній відповідав слов'янською²⁰.

Велика увага приділялася систематичності засвоєння знань, умінь і навичок. Негативно сприймалися пропуски занять, оскільки вони шкодили вихованню. “Зри, внимай, разумей, рассмотри, памятуй” — цей девіз М. Смотрицького можна покласти в основу системи, яка використовувалась у школах для успішного та систематичного засвоєння знань. Вивчення теми на уроці поєднувалося з обов'язковою домашньою роботою учнів, яка складалася з виконання письмового завдання та переказу вивченого у школі рідним у сім'ї²¹. У старших класах як один з різновидів самостійної роботи практикувалося ведення учнями зошитів, у які вони записували прислів'я, цитати, афоризми з метою їх вивчення. Ф. Прокопович у своїй “Риторичі” радить учням після запису трактату кожне риторичне правило закріплювати численними практичними вправами, самостійними пошуками прикладів, які його підтверджують²².

У практиці шкіл широко використовувались шкільні драми, інтермедії, в чому бачимо вплив єзуїтської педагогіки. Вони давали змогу, з одного боку, вирішувати освітні завдання, а з іншого — висміювати людські та соціальні вади. Популярністю користувалися драми різдвяних та пасхальних циклів, історичні драми. Зразком шкільної драми є широковідома п'єса Ф. Прокоповича “Володимир” (1705 р.). Цей твір знаменував народження нової драматургії — трагікомедії й започаткував тенденцію зближення шкільної академічної піітики з народним життям²³. Поряд з ним можемо назвати драму невідомого автора “Особистість божа” (1728 р.) і “Трагедію про смерть останнього царя Сербського Уроша V і про падіння Сербського царства” (1733 р.) Мануїла Козачинського. У перервах між діями шкільної

драми виконували невеличкі комічні сценки — інтермедії, зокрема інтермедії М. Довгалевського, Г. Кониського. Ці твори не тільки давали змогу знайомитися з певним колом знань (про побут, традиції, історичні події тощо), а й виховувати почуття гідності, національної свідомості²⁴.

Повертаючись до розвитку педагогічної теорії у XVII ст., необхідно згадати “Наказание чадам” — трактат про виховання, складений невідомим автором. Припускають, що ним міг бути хто-небудь з київських педагогів, які жили в кінці XVII ст. у Москві, а сам збірник належить до 80-х рр. XVII ст.²⁵ Хоча педагогічні погляди, викладені у творі, не можна назвати цілком самостійними, оскільки вони вже траплялися в інших збірниках, таких, як “Пчелы”, “Измарагды”, “Злотоусты”, все ж вони є досить оригінальними.

Своєрідним зведенням морально-виховних принципів, правил життя, просякнутих християнським духом, є “Іфіка ієрополітика”. Цей збірник, складений з лекцій, прочитаних у Києво-братському колегіумі в 1670—1686 рр., був виданий Афанасієм Миславським у 1712 р.²⁶ Ілюстрації до нього зробив відомий український художник-гравер Никодим Зубрицький. У збірнику підкреслено, що найголовнішим у педагогіці є виховання моральних християнських норм, таких, як терпіння, цнота, стриманість,

²⁰ Золотухіна С. Т. Зазн. праця. — С. 122.

²¹ Очерки истории школы... — С. 283—284.

²² Прокопович Феофан. Філософські твори: У 3 т. — Київ, 1979. — Т. 1. — С. 69.

²³ Розвиток народної освіти... — С. 95.

²⁴ Золотухіна С. Т. Зазн. праця. — С. 144.

²⁵ Лавровський Н. Памятники старинного русского воспитания // ЧИОИДР — Санкт-Петербург, 1861. — С. 71.

²⁶ Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. — Киев, 1965. — С. 174, 175.

покірність. Добродесна людина повинна любити людей, поважати батьків, прагнути істинної доброти, простоти, мудрості, мусить бути задоволена своїм життям.

Цікавою пам'яткою педагогічної думки XVII—XVIII ст. є “Созрение сиесть преднаказание християнского обучения ради малых детей”. Авторство цього твору спірне, як правило, авторами вважають або Паїсія Лигарида, або братів Лихудів, які працювали в Москві. Вся пам'ятка витримана в суворому церковно-релігійному дусі. Головна думка твору — пояснення обов'язків справжнього християнина. Книга співвідноситься швидше з творами XV—XVI ст., ніж з азбуковниками XVII ст. Творчої думки в ній багато менше, а єдиним джерелом є книги Святого Письма²⁷. Взагалі, як відзначає Г. К. Смолич, Московська Русь до середини XVII ст. майже не мала світської літератури. Книги того часу були лише релігійного змісту: біблійні й богослужбні тексти, життя святих та уривки з праць отців церкви. Духовно-виховна література прийшла туди з України²⁸.

Багато моральних правил і вимог до християнського виховання міститься у творах Симеона Полоцького “Обед душевний”, “Вечеря душевная”. Вершиною виховання, за Полоцьким, є підкорення своєї поведінки розуму: “Покори плоть розуму”. Дитину необхідно оберігати від поганого впливу. Як хвороба вражає ближнього, а здоров'я не передається, так і погані звички розбещують, а добрі — до інших людей не чіпляються. Провідною думкою його творів є те, що зло, як і благо, передається від батьків природою, але навчання на прикладі батьків, гріхи дітей — від материнського “ласкательства” та від батьківського “ненаказання”: “Блюдитесь, о родители, да не будете душегубцы чад ваших соблазнию жития вашего”²⁹.

Для літератури, освіти, епістолярної спадщини XVII і частково XVIII ст. ха-

рактерне широке розповсюдження латинської мови. Вона проникала навіть у звичайне листування, не призначене для друку. Поряд з нею польська мова також є загальноживаною в Україні. Часто викладачі й учні з більшим бажанням спілкувалися польською, ніж українською мовою³⁰. Та все ж теоретичне вивчення слов'янської мови й філології, її дослідження почалося саме в Україні. Величезний вплив на розвиток слов'янського мовознавства справила “Грамматика словенския правильное синтагма” Мелетія Смотрицького, вперше видана у 1619 р. Він зробив кодифікацію церковнослов'янської мови. Усю граматичну термінологію було створено ним і лише частково змінено М. Ломоносовим. Смотрицький розробив ознаки для відмінювання дієслів, ввів поняття дієприслівника та багато іншого. Не дивно, що тривалий час “Грамматика” залишалась єдиним керівництвом для вивчення слов'янської мови (перевидавалася в 1629 р. у Вільно, в 1648 та 1721 рр. у Москві). Вона справила величезний вплив на теорію мови й на книгодрукування не лише в Україні, а й у Росії, Болгарії, Сербії³¹.

Зразком граматики української мови є “Лексикон славеноросский и имен толкование”, складений Памвом Бериндою й виданий у Києві 1627 р., а також перша грамматика української літературної мови, складена Іваном Ужєвичем 1643 р.³²

²⁷ Каневська О. Б. Зазн. праця. — С. 134—135.

²⁸ Смолич И. К. История русской церкви 1700—1917. — Москва, 1977. — Ч. 2. — С. 53.

²⁹ Каневська О. Б. Зазн. праця. — С. 146—147.

³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т. — Київ, 1991. — Т. VI.

³¹ Демков М. И. История русской педагогики. — С. 178.

³² Очерки истории школы... — С. 278.

Першою в Україні перевиданою пам'яткою європейської (Еразм Роттердамський) педагогічної думки була праця Єпіфанія Славинецького "Гражданство обычаев детских". Це трактат суто педагогічного характеру, присвячений питанням світського виховання дітей. Він започаткував новий напрям у педагогіці — навчання етиці поведінки та особистій гігієні³⁵.

Найвизначніші представники української педагогічної думки другої половини XVII ст. неодноразово висловлювалися щодо поліпшення суспільного та сімейного життя, а також стану науки, літератури. Вони наголошували на тому, що у великих містах обов'язково повинні бути колегії та друкарні, у селах — школи та лікарні; що виховання й освіта повинні базуватися на морально-релігійних засадах, а суспільні та сімейні стосунки визначатися євангельським вченням про любов до ближнього. Кожен повинен був "предпочитати добро общее надъ уединенное"³⁶.

Слід зазначити, що в педагогічній науці XVII ст. відбувається поступовий відхід від середньовічних канонів, посилюється світське начало, спричинене поширенням ідей гуманізму й Просвітництва з Європи. Освіченість піднімається на рівень найвищої доброчесності. Зростає кількість українців, які здобувають освіту в європейських університетах. Тим самим створюється симбіоз нової української школи, якій було притаманне поєднання греко-слов'янських і національних традицій із загальноєвропейською культурою.

"Синопис". 1674 р.

Великою популярністю в навчальних закладах України користувався перший офіційний підручник з вітчизняної історії "Синопис" Інокентія Гізеля, який впродовж майже ста років витримав 30 перевидань. У грецькому та латинському перекладі його знали й за межами України³³. І. Гізель дає яскраве публіцистичне тлумачення історичних подій — як давно минулих, так і сучасних автору. Книга ґрунтовно, системно ознайомлює читачів з історією України аж до 70-х рр. XVII ст. У третьому, київському, виданні (1680 р.) вміщено, наприклад, матеріал про чигиринські події та перемогу над турками. Багато сторінок присвячено історії Києва³⁴. Поряд з ним необхідно згадати "Хроніку з літописців стародавніх" (1672 р.), написану також колишнім вихованцем Києво-братської школи Феодосієм Софоновичем, в якій розповідається "отколе Русь началась".

³³ Еремін Е. П. К истории общественной мысли на Украине во второй половине XVII в. // ТОДРА АН СССР. — 1954. — Вып. 10. — С. 212.

³⁴ Розвиток народної освіти... — С. 87—88.

³⁵ Золотухіна С. Т. Зазн.праця. — С. 128.

³⁶ Демков М. И. Зазн. праця. — С. 180.

Педагогічні кадри та розвиток педагогічної думки у XVIII ст.

Початок кардинальних змін в освітній сфері у XVIII ст. пов'язаний з реформаційною діяльністю Петра I, який для втілення своїх задумів у життя потребував освічених, діяльних фахівців. Найосвіченішим з усіх станів Російської імперії на той час було духовенство. Не довіряючи російському єпископату, який негативно сприйняв реформаційні заходи імператора, останній заручився підтримкою з боку українських церковнослужителів, які відзначалися значно вищим культурно-освітнім рівнем. Як наслідок уже в першій половині XVIII ст. майже всі єпископські кафедри в Росії посіли вихідці з України. Ставши архієреями, вони переймалися тим, щоб у їхніх єпархіях або хоча б у кафедральних містах була достатня кількість освічених церковнослужителів, яких вони також запрошували з України³⁷. Переважно з українських єпископів (за винятком незначного періоду “старомосковської реакції” за царювання Петра II) складався й вищий церковний орган Росії — Священний Синод. У меншій кількості, але також достатньо активно починають з'являтися українці серед настоятелів російських монастирів³⁸. Період репресій при Анні Іоаннівні однаковою мірою зачепив як українських, так і російських священнослужителів, а при Єлизаветі Петрівні кількість вихідців з України серед єпископів знову помітно збільшилася³⁹.

Найвизначніше місце серед українців духовного звання, задіяних у реформуванні освітньої сфери в Російській імперії та розвитку вітчизняної педагогічної думки, по праву належить Феофану Прокоповичу. Друга частина його “Духовного регламенту” повністю присвячена питанням освіти. Дослідники історії педагогіки неодноразово відзначали, що значення цього твору українського вченого і фі-

лософа полягає саме у тому, що справу заснування нових шкіл він зробив обов'язковою, вивівши її у ранг державної політики⁴⁰. У розділі “Дома училищные” Ф. Прокопович сформулював 22 правила, згідно з якими необхідно створювати навчальні заклади, що одночасно із загальною повинні давати й спеціальну богословську освіту. Його навчальний план у цілому орієнтований на програму Києво-Могилянської академії кінця XVII — початку XVIII ст. Варто наголосити, що в “Духовному регламенті” ніде не говориться про закритий тип новоутворюваних навчальних закладів (архієрейських шкіл — колегіумів), які починають відкриватися в Російській імперії в першій чверті XVIII ст., оскільки українська традиція, на яку спирався Ф. Прокопович, цього не знала. Церковна влада сама поступово перетворила школи для навчання духовенства на станові навчальні заклади. Інший науковий твір Ф. Прокоповича “Поетика” справив помітний вплив на розвиток змісту і методів навчання. На його думку, вчитель, користуючись знанням закономірностей людської психіки, повинен передусім впливати на почуття своїх учнів. Розповідаючи про щоб то не було, він має показати значення останнього, вести про нього мову так, щоб образ того, про що розповідається, з'явився перед очима

³⁷ Харламович К. В. Малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 751—757.

³⁸ Верховской П. В. Очерки по истории Русской Церкви в XVIII и XIX ст. — Варшава, 1912. — Т. 1. — С. 121.

³⁹ Смолич И. К. Зазн. праця. — Ч. 1. — С. 289.

⁴⁰ Рождественский С. В. Очерки по истории систем народного просвещения в России в XVII и XIX вв. — Санкт-Петербург, 1912. — С. 65; Доброклонский А. П. Руководство по истории Русской церкви. — Москва, 1893. — Вып. 4. — С. 195.

слухачів. Те, що сприймається наочно, доводив учений, більше хвилює, ніж те, чого не видно⁴¹.

1717 р. у Петербурзі вийшла друком збірка Ф. Прокоповича “Юности честное зеркало”, що складалася з азбуки, складів, коротких повчальних оповідань із Святого Письма та правил суспільної поведінки. У передмові автор критикує старомосковський звичай бездумно читати з дітьми Часослов і Псалтир. Він вимагає, щоб учням роз’яснювали прочитане для свідомого розуміння, а не бездумного заучування⁴². 1720 р. побачив світ інший педагогічний твір ученого “Первое учение отрока, в ней же буквы и слоги, также: краткое толкование законного десятисловия, молитвы господней символа, веры и девяти блаженств”. У ньому Ф. Прокопович підкреслює виняткову убогість релігійної освіти в Росії й навіть її значну аморальність, що йде від незнання Закону Божого, який сприймається буквально і виявляється головним чином в обрядових діях. Тому початкову освіту Прокопович вважає одним з найголовніших знарядь для навчання, виховання і засвоєння основ християнства, віри та моралі. Слідом за Баттістою Гуаріно, Віторіно де Фельтре, Лісом Вівсом, Еразмом Роттердамським, Яном Амосом Коменським український мислитель вважав виховання дітей з раннього дитинства основою освіти. Від виховання підростаючого покоління, яке не повинне базуватися на становому принципі, на його думку, залежить добробут як суспільства загалом, так і окремої людини зокрема⁴³.

Видатним педагогом XVIII ст. був Григорій Савович Сковорода. Багатий досвід викладацької діяльності та життєвих спостережень українського мислителя узагальнено на сторінках підручника “Начальная дверь ко християнскому добронравію”, у якому вперше викладено його філософські погляди на

моральність людини. Суть людини не в плоті, а в душі, у думці, яку філософ називав внутрішньою пружиною. Поняття щастя він пов’язував із соціальним ідеалом людини; моральний чинник вважав основною силою перетворення суспільства на гуманних началах; моральні принципи виводив із морально-етичних поглядів народу. Сковорода не виявив якоїсь чіткої конфесійної приналежності, тому своїм його вважають представники різних релігійних течій. Він швидше був творцем нового релігійного руху, який можна назвати сковородинством і общини якого свого часу існували в Україні⁴⁴.

Широковідомою в Україні була “Арифметика, сиречь наука числительная с разных диалектов на словенский язык переведенная” Л. П. Магницького (1703). Це одна з перших друкованих навчальних книг з арифметики, в якій було використано арабські цифри, системно викладено матеріал з арифметики, алгебри та інших математичних наук. Підручник містив безліч схем, таблиць, креслень. Окрім навчального матеріалу у ньому було вміщено багато загальнометодологічних і педагогічних порад, викладених у віршованій формі. В них Магницький наголошував на великому значенні математичних наук у житті людини та розвитку суспільства, на ролі самоосвіти в засвоєнні математики та інших предметів⁴⁵. Серед інших підручників, якими користувалися в Україні, необхідно згадати “Новий спосіб арифметики” з гравюрами М. Нікітіна та М. Петрова (1705), навчальні таблиці В. Ку-

⁴¹ Розвиток народної освіти... — С. 115.

⁴² Смолич И. К. Зазн. праця. — Ч. 2. — С. 14.

⁴³ Каневська О. Б. Зазн. праця. — С. 155.

⁴⁴ Духовні святині Чернігівщини: Календар 2002. — К., 2002. — С. 504.

⁴⁵ Розвиток народної освіти... — С. 88.

⁴⁶ Там само. — С. 87—89.

⁴⁷ Там само.

¹ *Січинський В.* Чужинці про Україну. — Прага, 1942. — С. 76.